Axundova Nigar Rəşid qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nigar-akhundova@yandex.ru
Kəngərlinskaya Gülşən Fuad qızı,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu,
Email: gulshan27@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Qədim tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasinin mühüm hissəsidir. Qarabağ bölgəsi Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti tarixində müstəsna yer tutur. Qarabağ milli klassik musiqinin vətənidir. Dünya musiqi sənəti xəzinəsini zənginləşdirən muğam, xalq mahnıları, aşıq musiqisi Azərbaycanın mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığında şərəfli yer tutur. Nəfis memarlıq abidələri - məscidlər, məbədlər, saraylar, alban xristian kilsələri, körpülər, türbələr, xanəgahlar, karvansaraylar və qalalar xalqımızın bədii mədəniyyətinin bir növ "genofondu"nu formalaşdıraraq onun zəngin irsini təşkil edir.

Qarabağ bölgəsində bədii ziyalıların nümayəndələri - şair və yazıçılar, ədəbi mühitin nümayəndələri, musiqi ziyalıları-bəstəkarlar, xanəndələr və musiqiçilər, memarlar, rəssamlar, heykəltəraşlar yaşayıb-yaratmışlar. Qarabağın müxtəlif şəhər və qəsəbələrində doğulub boya-başa çatan Azərbaycanın bədii ziyalı simaları sonralar bütün türk dünyasının mədəni həyatının korifeylərinə çevriliblər. Qarabağ abidələri, onun musiqi

tarixi, Qarabağ xalçaları bütün Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı və ayrılmaz hissəsidir. I Qarabağ müharibəsi (1988-1994-cü illər) zamanı Ermənistan RF-nın hərbi yardımı ilə Qarabağın cənub-qərbində yerləşən məşhur Azıx mağarası da daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının 20% ərazini işğal etdi. Mağara ilk daş dövrünə aid olub dünyada 700 min il əvvəl yanan ocağın izlərinin tapıldığı dördüncü kəşfdir və əsas tapıntının - Azixantropun yaşı - qədim Neandertal tipli insan burada 350-400 min il əvvəl yaşamışdır. Məhz Azıx mağarası Azərbaycanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğu faktını sübut edir və buna görə də erməni vandalları bu nadir arxeoloji abidəyə ağır zərbə vurublar.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini, şərəfli keçmişini əks etdirən dünya əhəmiyyətli 11, ölkə əhəmiyyətli 223, yerli əhəmiyyətli 453 tarix və mədəniyyət abidəsi dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan ilk paleolit dövrünə aid Azıx və Tağlar mağara düşərgələri, b.e.ə. VII-VI əsrlərə aid və insan sivilizasiyanı öyrənmək üçün indi də elmi cəhətdən aktuallığı ilə fərqlənən eneolit dövrünə aid Xantəpə, Kültəpə və Şomutəpə arxeoloji abidələri, həmçinin, Azərbaycan xristianlıq dövrünə aid alban abidələri, məscid kompleksləri, qədim qəbiristanlıqlar, türbələr, saraylar, qalalar, körpülər, qədim yaşayış məskənləri, arxeoloji abidələr və s. erməni faşist işğalının qurbanı olmuşdur. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin ən xarakterik arealı olan Xocalı şəhərində ermənilər, misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, bir gecənin içərisində yerlə-yeksan etmişlər. Erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilmiş geniş ərazidə on minlərlə eksponatın və 4 rəsm qalereyasının toplandığı 22 muzey fəaliyyət göstərirdi. Onlarda Azərbaycanın görkəmli rəssamları Səttar Bəhlulzadə, Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyov, Salam Salamzadə, Maral Rəhmanzadə, Böyuqağa Mirzəzadə və bir çox başqalarının əsərləri nümayiş etdirildi. I Qarabağ müharibəsi zamanı işğal olunmuş torpaqlarda olan 520 mədəniyyət evi və klub, 735 kitabxana, 6 mədəniyyət və istirahət parkı, 47 musiqi məktəbi, 3 teatr, 4 rəsm qalereyası, 470 tarixi abidə də erməni vandalizminin qurbanı olub.

Azərbaycan xalqı II Qarabağ müharibəsində (2020) qələbə çaldıqdan sonra UNESKO-nun nümayəndələrinə erməni qəsbkarları tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış 927 kitabxana (4.600.000 kitab), 700 tarix və mədəniyyət abidəsi, 808 saray, ev və mədəniyyət klublar, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, 22 muzey və muzey filialları (100.000 eksponat), 4 rəsm qalereyası, 4 teatr konsert zalları, Xudafərin körpüsü (VII-XII əsrlər), Xaçın-Türbətli və Ağdam rayonlarında türbələr (XIV əsr), Azıx mağarası. Azərbaycan xalqının incəsənət və mədəniyyət obyektləri, oğurlanmış. 1240 ədəd xalça məmulatları haqqında məlumat verilmişdir. Ümumilikdə I Qarabağ müharibəsi zamanı tarix və mədəniyyət abidələrinə 177 milyard ABŞ dolları miqdarında zərər dəymişdir. Kəlbəcər rayonu Tarix Muzeyinin nadir eksponatları, o cümlədən eramızdan 3000 il əvvəlki dövrə aid qızıl və gümüş əşyaları, Laçın rayonunun Tarix Muzeyi, onun qədim pul sikkə kolleksiyası, 5000-ə yaxın eksponatı olan Şuşa Tarix Muzeyi, 1000-ə yaxın eksponatı olan Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi, dünyada ikinci olan Ağdam Çörək Muzeyi, 300-dən çox əşyası olan Azərbaycan professional musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi, 400-dək əşyası olan Azərbaycan klassik vokal musi-

qisinin banisi Bülbülün Ev Muzeyi, 1000-dən çox eksponatı olan Mir-Mövsüm Nəvvabın Ev Muzeyi, əvəzolunmaz tarzən Qurban Pirimovun Memorial Muzeyi, 2000-ə yaxın əşyası olan Qubadlı, 6000-ə yaxın eksponat və əşyası olan Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli muzeyləri və s. qarət edilərək dağıdılmışdır. XI-XIX əsrlərə aid dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələri - XIII əsr alban (Azərbaycan) memarlığının şah əsəri olan Gəncəsər monastırı, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavyant monastırı (XIII əsr), Cəbrayıl rayonunu ərazisində Araz çayı üzərində salınmış Xudafərin körpüləri, I Qarabağ müharibəsi zamanı erməni təcavüzünə məruz qalmışdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir edilmişdir. Bunların arasında Füzuli rayonundakı Hacı Ələkbər məscidi, Dədəli, Merdinli, Gecəgözlü, Yuxarı Veysəlli kənd məscidləri, Horadiz kəndindəki iki məscid, Cəbrayıl rayonundakı Süleymanlı və Papı kənd məscidləri, Qubadlı rayonundakı Məmər və Yusifbəyli kənd məscidləri, Zəngilan rayonundakı Zəngilan şəhər məscidi, Malatkeşin və Zəngilan kənd məscidləri vardır. Ağdamın Qaraağac qəbiristanlığındakı yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan Uğurlu bəyin türbəsi də daxil olmaqla XIX əsrə aid 4 türbə tamamilə məhv edilmişdir.

Ağdam şəhərindəki Pənahəli xan (XIX əsr) və Mehdiqulu xanın türbələri dağıntılara məruz qalmış, İbrahimxəlil xanın türbəsi (XIX əsr) isə tamamilə dağıdılmışdır. Ermənistan Respublikası xalqımıza məxsus məscidlərin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlamaqla azərbaycanlılara qarşı öz nifrətlərini nümayiş etdirmişlər. Dini ibadət yerlərinin dağıdılması və onlardan donuzların saxlanıldığı yer kimi istifadə olunması erməni vandalizminin bariz nümunəsidir, Ermənistan Respublikasının digər dinlərə münasibətini və həqiqi simasını əks etdirir. Bu abidələrin timsalında dünya və ölkəmizin mədəni irsinə münasibət beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlərin qınağına səbəb olmalı, işğal olunmuş ərazilərdə yerləşən zəngin mədəni irsə, o cümlədən xüsusi əhəmiyyətə malik, nadir abidələrə bu cür münasibət dünya irsinə qarşı yönəlmiş təhdid kimi qiymətləndirilməli idi. Təəssüf ki, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə UNESKO–nun münasibəti bu məsələdə də ikili standartlar nümayiş etdirirlər. Ermənistan tərəfinin vandalizmi yalnız müsəlman tarixi dini-memarlıq abidələrinə deyil, həmçinin xristian tarixi-dini abidələrinə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Belə ki, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng və Gəncəsər monastırları da daxil olmaqla Albaniyaya aid bir çox məbədlər mənimsənilərək vandalizmə məruz qalmışdır. Xudavəng monastırına aid Arzu xatun kilsəsinin şərq divarındakı, Xudavəng monastırının incisi hesab olunan freska xüsusi üsullarla kəsilərək götürülmüşdür. Gəncəsər monastırında aparılmış qanunsuz təmir işləri nəticəsində onun əzəli görkəminə zərər dəymişdir. "Füzuli bölgəsində Şeyx Yaqubun (XII əsr) türbəsi, Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Hacı Ələsgər məscidi, Aşağı Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV əsr) və Əhmədallar kəndindəki türbələr (XIV əsr), Şeyx İbrahim türbəsi (XVII əsr), Əhməd Sultan türbəsi, Cəlal türbəsi (h.t. 1307), Horadiz kəndindəki Cümə məscidi, Dağlıq Qarabağ ərazisində Əsgəran qalası, Cəbrayıl rayonunda "Qız qalası", Cəbrayılın Şıxlar kəndində türbə (1308) və d. türbələr, Ağdam bölgəsində Xaçın - Dərbənd kəndi yaxınlığında 12 künclü türbə, Ağdam Cümə məscidi (1870), türbələr, Ağdamın Abdal-Gülablı kəndində hamam bi-

nası (XX əsrin əvvəlləri), Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü (XIV əsr), Bərdə, Axsadan baba türbələri (XIV əsr) Kərbəlayi Səfxan Qarabaği tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli "İmamzadə" məscid kompleksi (1868-ci il), Bəhmən Mirzə türbəsi, Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası, Natəvanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarası, Culfalar məscidi, Hacı Dadaşova məscidi, Saatlı məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi (XIX əsr), Xan evi, gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasaqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi (XV əsr), Cicimli kəndindəki türbələr, Quşçu kəndində "Uşaq qalası", Böyük bulaq abidəsi (XV əsr), Həmzə Soltan sarayı (1761-ci il) da tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələridir. Nə demək istəyirsiniz? Füzulidən 16 kilometr məsafədə yerləşən Azıx mağarasındakı paleontoloji sahə 1960-cı ildə görkəmli azərbaycanlı arxeoloq Məmmədəli Hüseynov tərəfindən aşkar edilmişdir. 1968-ci ildə Azıx mağarasında aparılan tədqiqatlar zamanı Azıxantrop adlanan alt çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Bu böyük bir elmi kəşf idi, çünki o dövr dünya arxeologiyası tarixində bu beşinci tapıntı idi. İbtidai insan Azıx mağarasında təxminən 350-400 min il bundan əvvəl yaşamışdır. Azıx mağarasında qədim dövrə aid heyvan sümükləri və ocaq izləri tapıldı ki, bu da qədim daş dövründə insanların oddan 203 istifadə etdiyini göstərir.

Qubadlı rayonunda Məmər kəndində yerləşən Məmər məscidi XVIII əsrdə inşa edilmişdir. Məmər məscidi yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi qeydiyyata alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı-Şuşa şəhəri haqqında" sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 22 iyun 2021-ci ildə "Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi yanında Qarabağ Regional Memarlıq və Şəhərsalma Baş İdarəsi haqqında Əsasnamə imzalayıb.

Qarabağ şəhərləri xüsusi qəddarlıqla dağıdıldı. Şəhərlərin dağıdılması zamanı Ağdam, Kəlbəcər, Füzuli, Laçın və s. Tarix-diyarşünaslıq muzeylərinə də ziyan dəyib ki, bu da vandalizm, çoxsaylı və çoxsaylı azərbaycanlı nəsillərinin əməyi ilə yaradılmış mədəni və maddi dəyərlərin, mədəni-tarixi obyektlərin dağıdılmasıdır.

İşğalçılar 60-dan çox məscidi dağıtmış, Ağdam məscidində (və bir çox başqaları) donuz və inək saxlamış, Ağdam məscidinin divarlarını təhqiredici yazılarla örtmüşlər. "Şuşada Vaqif Poeziya Günlərinin və Xarı Bülbül festivalının keçirilməsi ənənəsini bərpa etmək, bu il təşkil etmək lazımdır", Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev vurğulayıb və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilib. "İşğalçılar tarixi abidələri dağıdaraq faktiki olaraq "mədəni soyqırımı" həyata keçiriblər", deyə Prezident qeyd edib. Erməni terrorizminin sosial təhlükəsi ondan ibarətdir ki, o, bütün Azərbaycan türk dünyasına çox böyük maddi və mənəvi ziyan vurmuş, əsrlər boyu tikilib böyüdülmüş hər şey silinmişdir. Amma bu gün biz qalibik. Bu gün Azərbaycan xalqı Qarabağı, onun qədim mədəniyyətini, tarixini özünə qaytarıb! Qarabağ bərpa olunacaq! Qarabağ Azərbaycandır !

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanova F.A. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2014, s.20

2. Axundova N.R. "Qarabağ müharibəsi zamanı (XX-ci əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəlləri) Azərbaycan xalqının maddi-mədəni dəyərlərinə qarşı erməni vandalizmi", Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnstitutunun materialları. "XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarının soyqırımı" V Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Xüsusi buraxılış, № 70, 71, 72 / 2018, s.175

3. Aslanova F.A. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2014, s.21

4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Arxivi, İllik hesabatlar 2016, s.33.

5. Qaraağacı qəbiristanlığı://https://az.wikipedia.org/wiki/ Qaraağacı_ qəbirstanlığı.

6. Gəncəsər monastırı:// https://az.wikipedia.org/wiki/Gəncəsər_monastırı

7. Алекперова Н. Культура и политика Баку, 2000, с.175.

10. "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 31 may tarixli 338-VIQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı://https://president.az/az/articles/ view/ 52218.

11. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı:// https://president.az/az/articles/view/52219.

12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi yanında Qarabağ Regional Memarlıq və Şəhərsalma Baş İdarəsi haqqında ƏSASNAMƏ:// https://president.az/az/articles/view/52730

13. İsmayılov K., Balayev A. Azərbaycanın tarixi-mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni terroru. Bakı: Maarif, 2020, 120 s., s.39

14. Prezident İlham Əliyev xalqa müraciət edib. //https://president.az/articles/ 4171309 oktyabr 2020.